

**ЕТНІЧНА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ
XVIII-XIX СТ. В ІСТОРИЧНИХ І ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ
1920-1930-х рр.**

В.А. Гріза

АНОТАЦІЯ

Визначено місце сюжетів етнічної колонізації Південно-Східної України у загальному контексті історичних і історико-етнологічних студій 1920-1930-х рр. Виокремлено два напрями дослідження відповідної проблематики. У межах першого вивчався сам процес освоєння Південної України, у контексті становлення тут певної господарської і соціальної системи, без особливої уваги на етнічний чинник та з переважним засудженням іноземної колонізації. Відповідно другого напрямку

колонізаційний аспект історії регіону розглядався в контексті вивчення соціальної структури, культурного розвитку національних меншин.

Ключові слова: коренізація, національні меншини, колонізація, історіографія, студії, греки, німці-менноніти

Серед проблем історичної регіоналістики, що розробляються українською історичною наукою, чільне місце посідає історія заселення Південно-Східної України і формування етнічного складу регіону. Одним із плідних напрямів студіювання цієї проблематики є її історіографічний дискурс. Вельми цікавим у цьому контексті здається період 1920 – початку 1930-х рр., коли внаслідок політики коренізації створюються умови для збору та ґрунтового аналізу історико-етнографічного матеріалу і всебічного дослідження історії та культури національних меншин України.

Науковий аналіз особливостей дослідження етнічної колонізації Південно-Східної України в історичних та історико-етнологічних студіях 1920-1930-х рр., дає можливість поглибити розуміння напрямів і закономірностей розвитку української історичної науки у радянські часи, продемонструвати її тісний зв'язок із політичною кон'юнктурою.

Досліджуванням історіографічного профілю різних аспектів колонізації Південно-Східної України займаються чимало сучасних науковців. У переважній більшості відповідних праць історіографія 1920-1930-х рр. розглядається як окремий епізод історіографічного процесу. Так, деякі питання історіографії 1920-1930-х рр. щодо формування населення міст Південної України розглядалися у працях Н. Діанової [1]. Історіографію німецької колонізації Південно-Східної України досліджували К. Лях [2], Е. Стьопченко [3], Л. Хрящевська [4], О. Ядловська [5]. Історію вивчення заселення греками Північного Приазов'я дослідили О. Капінус [6], історіографію сербської колонізації розглянуто О. Посунько [7].

Метою даної статті є з'ясування характеру висвітлення та оцінок етнічної колонізації Південно-Східної України наприкінці XVIII-XIX ст. у радянській історіографії 1920-1930-х рр.

Вивчення колонізації регіону і формування його етнічного складу відбувалося у двох напрямках. У межах першого вивчався сам процес освоєння Південної України, у контексті становлення тут певної господарської і соціальної системи. Етнічний фактор не був центральним у даних студіях, як, власне кажучи, і колонізаційний ракурс розглядався на більш широкому тлі історії регіону.

Так, побічно питання колонізації регіону торкалися у своїх працях М. Грушевський, М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко, Д. Яворницький.

У М. Грушевського цей процес розглядається під кутом імперських інтересів Росії з акцентуванням на його асиміляторську сутність. На відміну від відомого російського дослідника А. Скальковського, М. Грушевський засуджував політику російського уряду, який стояв на заваді українській колонізації регіону, створював там військові поселення і запрошував іноземних переселенців [8]. М. Грушевський вказує штучність офіційної назви «Новоросія» для цього краю, адже переважну більшість його населення становили українці. Міста заселялися іноземцями, а урядові заборони не давали змоги українцям розвивати свою національну ідентичність. Автор звертав увагу на політику русифікації, яка мала місце як в культурному, так і в громадському житті міст регіону [9].

М. Слабченко також негативно оцінював урядову політику, націлену на іноземну колонізацію південноукраїнських земель, вважаючи її невірною і економічно необґрунтованою [10]. Ці висновки різко контрастували із компліментарним Дослідник дотримувався думки, що на середину XIX ст. відбувся розподіл економічних інтересів між Західною та Східною Європою як промисловим та сільськогосподарським

регіонами. В цих умовах значно зросло значення хлібної торгівлі, а разом із нею і чорноморських портів. Автор прийшов до висновку, що загальноукраїнська економіка тяжіла до причорноморських портів, через які відбувався зв'язок із європейським ринком. Припинення іноземної колонізації, на думку М. Слабченка, було пов'язане з причинами економічного характеру. У 1810 р. урядом підраховано, що одна родина колоністів коштувала державі 5 тис. крб. [11] Проте масове переселення емігрантів тривало аж до 1819 р., доки російський уряд не відмовився від практики широкого запрошення колоністів до південного регіону [12].

Проблему заселення Катеринославщини активно вивчала Н. Полонська-Василенко. Дослідниця залучається до вивчення питання протягом другої половини 20-х рр. ХХ ст., видавши в 20-30-і рр. ряд праць з історії колонізації Південної України 30-80-х рр. ХVIII ст. Спираючись на матеріали Сімферопольського, Одеського, Київського, Московського та Ленінградського архівів, опубліковані законодавчі акти російського уряду, Завдяки її дослідженням у науковий обіг був введений великий фактичний матеріал. Автор розглянула Маніфест від 3 серпня 1775 р. [13] та проаналізувала вплив процесу знищення Січі на чисельність населення регіону.

Окрема її робота (1929 р.) присвячена аналізу даних Атласу Катеринославського намісництва 1787 р. та картографічних матеріалів 1775-1780 рр. Історики віддають належне дослідниці за те, що вона не лише “відкрила” Атлас як джерело до історії Південної України, а й намагалася реконструювати на його основі соціально-економічний стан намісництва на 1787 рік. Основні кількісні показники про роздачу земель під заселення та дані про їх залюдненість Н. Полонська-Василенко звела в таблиці і порівняла з аналогічними відомостями за 1786 та 1789 рр., визначивши ймовірні похибки [14]. Дослідниця виявила, що найбільший відсоток поміщицького землеволодіння був у повітах, які виникли на місцях колишнього осередку запорозьких земель, або землі які перед тим належали військовим оселенням – Новій Сербії, Слов'яносербії, Новослобідському полку. Вони роздавались як рангові, залюднювались і переходили у власність. Таким чином, перед вченою постають дві групи поміщицько-дворянських повітів: повіти, засновані на запорозьких землях, та “старі повіти із служилою поміщицькою людністю”

Є свідчення, що поряд з іншими роботами, у кінці 20-х рр. Н. Полонська-Василенко підготувала статтю з історії сербської колонізації степової України. Пов'язуючи історії Сербії та Слов'яносербії з долею Запоріжжя, вона згадує колонізацію й у працях, присвячених Січі [15]. Згодом основну увагу дослідниця починає приділяти проблемам заселення Південної України в цілому.

У 1937 р. був підготовлений до друку рукопис нарису Д. Яворницького «История города Екатеринослава». Д. Яворницький, як і інші дослідники, засуджував іноземну колонізацію запорозьких земель і відзначав, що міста засновувались на місці козацьких паланок і зимівників [16].

Інший напрям вивчення проблематики фокусується на етнічних аспектах колонізації, що було забезпечено відповідною науковою інфраструктурою. Протягом 1920–1925 рр. були створені основні наукові етнографічні центри в системі ВУАН, у структурі яких існувало кілька основних установ і секцій. До провідних осередків етнологічної науки цього періоду належала насамперед Етнографічна Комісія ВУАН (1921–1933), що виникла на основі етнографічної секції Українського наукового товариства, під головуванням академіка А. Лободи, а також створений при неї спеціалізований відділ – Кабінет нацменшин Всеукраїнської академії наук. Науковці відділу здійснювали комплексні дослідження, зосереджуючи свою увагу перш за все на процесах, пов'язаних з радянською сіл, де компактно мешкали національні меншини, на вивченні особливостей культури і побуту, а також духовному взаємовпливі різних

національностей. Безумовно, в межах цих завдань досліджувалися і питання історії етнічних громад на українських теренах.

В той же час значній частині цих праць притаманна ідеологічна заангажованість і політико-пропагандистський пафос. Так, з огляду на ідеологічні концепції правлячого режиму дослідження історичного розвитку німецьких, менонітських колоній в цей період переважно здійснювалося в руслі реалізації політики воєнничого атеїзму. В такому ключі написані праці Ленінградського вченого О.І. Клібанова (1910-1994). О. Клібанов у своїй праці “Меноніти” [17] 1931 р. розкривав реакційну роль менонітів як класу експлуататорів, який сформувався завдяки своїм пільгам і привілеям та використовував навколишнє населення як робочу силу. Дослідник вважав, що класова боротьба в колоніях виявлялася у релігійній формі. Серед тем, які широко висвітлені у дослідженні, – переселення та економічний розвиток менонітських колоній. Робота була написана на основі публікацій “Журналу Міністерства державного майна” і документів архіву Хортицького волосного управління, більшість яких зараз втрачені. Дослідник здійснив узагальнення вже відомих даних з історії менонітських колоній..

У 1935 р. О. Клібановим підготовлена дисертація “Менонітська колонізація на Півдні Росії у XVIII-XIX ст.” [18]. Ця праця за міжвоєнний період була єдиним дисертаційним дослідженням з історії, що стосувалася проблем німецькомовного населення Півдня України, яка з’явилася тільки через шістнадцять років після захисту дисертації Г. Писаревського – “З історії іноземної колонізації в Росії в XVIII ст.” (1909). У дисертації визначено і обґрунтовано етапи переселення менонітів у Російську імперію, але більшу увагу приділено ідеологічним і організаційним засадам менонітського руху із тавруванням його як реакційно-буржуазного.

Дослідження греків Приазов’я у 1920-1930-ті роки проводилося у руслі політики коренізації і мало форму “еллінізації” чи “грецизації”, були створені національні райони та сільради, організовані грецькі школи та педтехнікум, відбулося становлення грецької радянської літератури, театру, преси.

Величезна наукова робота проводилася експедицією Всеукраїнської Асоціації Сходознавства при ВУАН, до складу якої ввійшли авторитетні дослідники-лінгвісти, зокрема професори Ленінградського університету І. Соколов та В. Гавриленко, співробітник Центрального музею м. Сімферополя Д. Спиридонов, а також К. Костан – перша жінка – вчений із середовища маріупольських греків.

Причини переселення до Приазов’я набули в праці І. Соколова вираженого соціально-економічного характеру. “У соціально-економічному пригнобленні грецького народу полягав найбільш життєвий і реальний мотив до виселення з татарського Криму” [19].

Взагалі, майже всі сюжети історії маріупольських греків набувають у І. Соколова яскраво вираженого соціально-економічного детермінізму. Додержуючись такого пріоритету, І. Соколов вдається навіть до довільного зміщення акцентів при інтерпретації вже відомих та вивчених документів та подій. Так, у відомій «Постанові кримських християн», у якій містилися умови грецького населення щодо переселення на російські терени І. Соколов на першій план ставить економічні інтереси – питання податкових пільг, наділення землею тощо. Перебільшеною виглядає у авторській трактовці і економічна активність греків у Криму. Перераховуючи галузі їх господарської діяльності І. Соколов називає і такі, наприклад, фабрично-заводська, факт існування яких на той період виглядає вельми сумнівним.

Економічними пріоритетами проникнута у трактовці І. Соколова мотивація царського уряду у виселенні християн. Так, викуп казною майна та врожаю греків є у автора не стільки виконанням вимоги переселенців, а комерційною акцією уряду, який потім спекулював отриманими ресурсами

Суперечливо характеризується процес підготовки до переселення. І. Соколов спочатку називає цей процес «конспіративним», а потім говорить про його широке та публічне обговорення у містах і селах

Цікаво, що дослідник, на відміну від майже всіх своїх радянських наступників досить апологетично характеризує митрополита Ігнатія. Для І. Соколова, він – борець за економічний добробут народу, який постраждав від зради російського уряду.

У 1931 р. вийшла праця «Греки в УРСР» голови грецької секції Центральної Комісії національних меншин С. Ялі. [20]. Згідно з офіційним державним баченням минулого радянських греків, С. Ялі додав до попередньої концепції про національно-культурний визиск щодо греків з боку ханства тезу про гноблення греків і в Російській імперії. Саме ж переселення на до Північного Приазов'я тепер трактувалося як результат підступної змови царського уряду і грецького духовенства, які переслідуючи власні інтереси ошукали масу грецького населення і вмовили його вийти з Криму.

Так, С. Ялі наголошує на об'єктивному інтересі російського уряду до берегів Чорного моря як основної причини переселення греків: "...це (переселення) був лише один з стратегічних маневрів, один з пунктів "серйознішої" програми поміщицького уряду" [21]. Також серед причин Ялі називає прагнення Росії послабити економічні позиції татар та турків, заселити великі простори південної України після, спустошені після знищення Запорізької Січі, бажанні збільшити експорт зерна з поміщицьких господарств. Цікава також оцінка С. Ялі розвитку грецького суспільства в Криму, зокрема, він пише: "...Через Суворова уряд (російський) розпочав переговори з грецьким митрополитом Ігнатієм, що мав величезний вплив на темний, тоді ще зовсім неписьменний народ" [22]. Дослідник прямо називає грецьких православних священників політичними агітаторами, які повинні були схилити населення до переселення. С. Ялі наголошує на тому, що греки повинні були переселитися до багатих та родючих земель Катеринославської губернії в долині річки Самара і наводить кілька суперечливих варіантів чисельності переселенців – від 18391 до 9000 чоловік .

С. Ялі фактично звинуватив митрополита Ігнатія в присвоєнні грошей, отриманих від Суворова на відшкодування за залишене в Криму майно. Зокрема, він посилається на слова греків-переселенців за якими з 78000 крб., Ігнатій передав їм лише 1220 крб.

Небажанням греків переселятися та їхнім невдоволенням новими місцями з одного боку та хитким становищем уряду Катерини II внаслідок селянських заворушень, автор пояснює численні пільги, що були надані колоністам [23].

Утім, один з головних привілеїв – територіальна автономія та власний суд не заперечує тези про пригнічення з боку царату, адже, по-перше, самоврядні установи знаходилися в руках грецької буржуазії, що, користуючись відсутністю конкуренції невпинно збагачувалася та не дбала про інтереси народу. По-друге, на грецькі автономні структури подекуди тиснула російська влада. Цікаво, що С. Ялі послідовно впроваджує думку про вмиле маніпулювання царською владою грецьким суспільством. Впровадивши пільги, уряд сприяв зміцненню торговельної буржуазії, диференціації у грецькому середовищі. А коли під впливом реформ 1860 -1870-х рр., привілеї було скасовано, цей процес пройшов безболісно, адже верхівка грецького суспільства – міцна та економічно могутня вже не залежала від них особливо гостро. Незважаючи на відчутний ідеологічний вплив, робота С. Ялі має значну історіографічну та джерелознавчу цінність, вона чітко визначає нові офіційні концептуальні засади щодо трактовки історії приазовських греків та перспектив їх розвитку.

Проблеми історії сербського населення в Україні розглядалися суто з позиції російсько-південнослов'янських зв'язків. У 20-30-х рр. ХХ ст., за ініціативою академіка Д. Яворницького та Д. Багалія група молодих учених була залучена до вивчення історії Південної України. Результатом цієї роботи стали статті М. Ткаченка та С. Шамрая. У

статті “Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях в 1752 р.” М. Ткаченко вивчав реакцію гетьманського уряду на появу в українських степах Нової Сербії та Слов’яносербії. На думку автора, полковники Гетьманщини теж планували приєднати до своїх володінь землі Запоріжжя, тому в конфлікті між запорізькими козаками та сербами підтримували перших, проте, відстоюючи власні інтереси [24].

С. Шамрай в “Записках історико-філологічного відділу ВУАН” опублікував статтю, де проаналізував відносини між сербами, козаками Новослобідського полку, запорожцями та поляками [25].

Основна увага М. Ткаченка та С. Шамрая зосереджена на проблемі взаємовідносин сербських поселенців з місцевим населенням Півдня України, організація господарського життя та внутрішній устрій сербських поселень, залишалися поза увагою дослідників.

Отже, етнічна колонізація Південно-Східної України розглядалася в межах двох основних напрямів дослідницького пошуку. Відповідно першого, менш заідеологізованого, і презентованого переважно істориками старої дореволюційної школи, колонізаційні процеси висвітлювалися лише як епізод історії Південної України, етнічний їх фактор не становив предмет дослідження і характеризувався побіжно, при чому іноземна колонізація оцінювалася негативна як з точки зору як економічних, так і соціокультурних її наслідків.

Відповідно другого напрямку колонізаційний аспект історії регіону розглядався в контексті вивчення соціальної структури, культурного розвитку етнічних меншин. З метою вивчення етнічних громад обстеження німецьких, грецьких колоній України були проведені експедиції до місць компактного проживання нацменшин. На їх основі були створені перші радянські науки дослідження з етнічної характеристики регіону. І якщо етнологічні аспекти соціального буття національних меншин вивчалися з наукових позицій, історичні екскурси узагальнюючих праць з життя греків та німців-меннонітів рясніють ідеологемами. Історіографічне значення цих публікацій полягає переважно в тому, що вони віддзеркалюють, з одного боку, спробу режиму підмінити наукові дослідження проблем національних меншин офіційними версіями публіцистів ідеологічного характеру, а з іншого, еволюцією у підходах тогочасного режиму до реалізації державної етнополітики в Україні щодо різних етнічних груп.

РЕЗЮМЕ

Определено место сюжетов этнической колонизации Юго-Восточной Украины в общем контексте исторических и историко-этнологических исследований 1920-1930-х гг. Выделены два направления исследования соответствующей проблематики. В рамках первого изучался сам процесс освоения Южной Украины, в контексте становления здесь определенной хозяйственной и социальной системы, без особого внимания на этнический фактор и с преимущественным осуждением иностранной колонизации. В соответствии со вторым направлением, колониционный аспект истории региона рассматривался в контексте изучения социальной структуры, культурного развития национальных меньшинств.

Ключевые слова: коренизація, національні меншинства, колонізація, історіографія, студії, греки, немці-менноніти.

SUMMARY

In the article is defined the place of stories of ethnic colonization of South-Eastern Ukraine in the general context of historical, historical and ethnological studies 1920-1930-ies. Two directions of research relevant issues are highlighted. Within the limits of the first direction the process of development of Southern Ukraine was studied, in the context of becoming here certain economic and social system, without the special attention on an ethnic

factor and with primary condemnation of foreign colonization. In accordance with the second direction, the colonization aspect of history of region was examined in the context of study of social structure, cultural development of national minorities.

Keywords: indigenization, national minorities, colonization, historiography, studios, Greeks, Germans-mennonites.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Діанова Н. М. Особливості виникнення та розбудови міст Південної України (к. XVIII–1-а половина XIX ст.) / Н.М. Діанова // Записки історичного факультету Оеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 148-152.
2. Лях К.С. Етно-конфесійний склад німецьких колоністів Півдня України / К. С. Лях // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность: Материалы международной научной конференции, посвященной 200-летию переселения немцев в Приазовье и Причерноморье. – Донецк: ДонНУ, 2003. – С.97–107.
3. Стьопченко Е.М. Німці Півдня України (кінець XVIII – початок XX століття). Історіографія проблеми / Е.М. Стьопченко // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г.В. Самойленко]. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип. 36: Історія та культура Полісся у загальноукраїнському контексті. – С. 67–76.
4. Хрящевська Л. М. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки XVIII ст. – 1917) [Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.62. - Вип. 49. Історичні науки] / Л.М. Хрящевська. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С.13-18.
5. Ядловська О.С. Німецьке населення Півдня України: історіографія питання за публікаціями 20-х років XX ст. / О.С. Ядловська // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX. – С. 512.
6. Капінус О.Л. Грецькі громади України кінця XVII-XXI ст.: історіографія, проблеми: автореф. дис...канд. іст. наук: (07.00.06) / О.В. Капінус; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2008. – 20 с.
7. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О.М. Посунько. – Запоріжжя: Тандем, 1998. – 79 с.
8. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992. – 543 с.
9. Грушевський М. С. Степ і море в історії України / М. С. Грушевський // Український історик. 1991-1992. – Т. 28-29. – С. 67.
10. Слабченко М. Є. Колонії України / М. Є. Слабченко // Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – К.: Держ. видавництво України, 1925. – Т. 1. – С. 21-28.
11. Там само. – С. 25.
12. Там само. – С. 22.
13. Полонська-Василенко Н.Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Н. Д. Полонська-Василенко // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 181-203.
14. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна 1787 р. (з історії колонізації) / Н. Д. Полонська-Василенко // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 104
15. Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / В. Ульяновський // Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – Т. І. До середини XVIII ст. – К., Либідь, 1992. – С. 5-26.

16. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава / Д.И. Яворницький. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 197 с.
17. Клибанов А.И. Меннониты / А.И. Клибанов. – М.; Л.: Огиз – Моск. рабочий, 13-я тип. Огиз'а в Москве, 1931. – 110 с.
18. Клибанов А.И. Меннонитская колонизация на юге России в XVIII – XIX вв.: [тез. дис.] / Александр Ильич Клибанов. – Л., 1935. – 5 с.
19. Соколов И. И. Мариупольские греки: 1. Мариупольские греки до переселения их на Украину (XV- XVIII вв.) / И. И. Соколов // Тр. Ин-та славяноведения АН СССР. – М., 1932. – Т. 1. – С. 297 – 317.
20. Ялі С.Г. Греки в УСРР / С.Г. Ялі. – Харків: Центр видав. Всеукр. філія, 1931. – 208 с.
21. Там само. – С. 10.
22. Там само. – С. 13.
23. Там само. – С. 15.
24. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьських землях в 1572 р. / М. Ткаченко // Україна. – 1926. – Кн. 17. – № 2-3. – С. 158.
25. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветщина) / С. Шамрай // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 24. – С. 207-302.